

Zubejda Gobeljić
Behram-begova medresa u Tuzli
Dr. Saudin Gobeljić
Medžlis IZ Tuzla

MUSLIMANSKO ŽENSKO PITANJE: PRAVO NA OBRAZOVANJE OD DOLASKA AUSTRO- UGARSKE DO PRVOG SVJETSKOG RATA NA PROSTORIMA BOSNE I HERCEGOVINE

DOI: 10.58584/2490-3752.2021.7.6.119

SAŽETAK

Razumijevanje povijesnih tokova, odnosno pojava i procesa u kontekstu savremenih društvenih i religijskih gibanja predstavlja potrebu kako ovovremenoga čovjeka tako i *homo bosniacusa*. *Muslimansko žensko pitanje* u kontekstu bosanskohercegovačkoga društva tada, ali i sada predstavlja važan kako povijesni i sociološki tako i religioški fenomen. Ipso facto, uloga i mjesto žene u određenom društvu jeste prevažan indikator kamo to društvo ide i kakva mu je, u dugoročnome smislu, budućnost. Oslanjanje na konstitutivne i interpretativne izvore islama, uz iznošenje stavova tadašnje bosanskomuslimanske inteligencije, bit će od velike važnosti za ispravno razumijevanje predmetne teme uvažavajući sociokulturne specifičnosti datoga vremena. Posredstvom ovog istraživanja sagledat će se jedan povijesni trenutak u kojem će *pravo na obrazovanje* biti uskraćeno široj populaciji muslimanskih žena, a čije reperkusije su vidne do današnjih dana.

U najkraćem, ovaj rad predstavlja koncizno podsjećanje na veliku tragediju koja je zadesila bosanskohercegovačke muslimane na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, a koja je, nažalost, bila jedina *himna* toga vremena iskazana i izrečena kroz riječ – *neobrazovanost* sa posebnim akcentom na muslimansku žensku populaciju.

Ključne riječi: *muslimansko žensko pitanje, pravo na obrazovanje, Austro-Ugarska*

Uvod

Mainstream religijske tradicije, a posebno ovdje mislimo na islam, kroz svoj je povijesni hod, a posredstvom vlastitih vjerskih tekstova, eksplicitno i implicitno, podsticao na važnost propitivanja, ispitivanja i sagledavanja kako svih pozitivnih pregnuća tako i svih devijantnih političkih, socijalnih i religijskih formi *odnošenja* u kontekstu vremena koje se živi. Drugačije kazano, jedno društvo, a naročito ono koje je svoju vidnu progresiju doživjelo na intelektualnoj, kulturološkoj i religijskoj razini, ima potrebu da se i u praktičnome smislu, ali i na akademskom nivou sučeli sa onim što je ono samo iznjedrilo, bilo da su to velika i uspješna kulturna, socijalna, politička postignuća ili je to nešto sasvim suprotno, tj. stagnacija svake vrste u određenom vremenskom periodu, koja se ogleda kroz prizmu određenih *diskriminatornih postupaka* prema određenoj grupaciji iste populacije kao što je to ovdje slučaj.

Štaviše, ako je potrebno i, samim tim, svrsishodno da se o pozitivnim tekovinama jednoga vremena, odnosno društva na najodređeniji način kazuje, trebalo bi, također, otvoreno, sa dovoljno prosvijećenosti i samokritičnosti, a posredstvom inteligencije toga naroda kazivati o posve vidnim devijacijama i propustima koji na izvijestan način tradiraju put ka *anahronizmu* svake vrste? Ni manje ni više, povijest je tu kako bi *homo viatora* podsjetila na davne događaje i procese te na temelju toga omogućila kvalitetniji uvid u sadašnji i budući trenutak. Shodno tome, intencija ovoga rada jeste osvjetljavanje i problematiziranje *diskriminacije muslimanske ženske djece u kontekstu prava na školovanje u periodu od dolaska Austro-Ugarske do I svjetskog rata na prostorima Bosne i Hercegovine* u povijesnom, sociološkom i teološkom smislu. Zbog toga je razložno pretpostaviti i postaviti nekoliko pitanja, a koja će omogućiti da se znanstveno predstave najvažnija saznanja glede predmetne teme.

Krenimo redom. Najprije, kako konstitutivni izvori islama, u najkraćem, gledaju na pitanje razlika među polovima? Drugačije kazano, da li je pomenuta zabrana/diskriminacija bila posljedicom općeg ambijenta u društvu ili je to stanovište vjere kojoj se pripada? Nadalje, kakav je bio sociokulturni i politički kontekst vremena u kome se javlja pomenuti fenomen? Na koji način je bosanskomuslimanska inteligencija odgovorila na pomenuti izazov pred kojim se našla?

Prethodno izrečena pitanja će u nastavku omogućiti jasniju i konkretniju eksplikaciju ovoga fenomena pretpostavljajući kako bez samokritičnosti i intelektualne ozbiljnosti nema objektivnog istraživanja na bilo kojem polju naučnog djelovanja.

1. Stav islama o važnosti obrazovanja u kontekstu ljudskih prava

U ovom dijelu rada prvo će biti predstavljena definicija i razumijevanje ljudskih prava (*ḥuqūq al-insān*) u kontekstu islama. Potom će biti načinjena eksplikacija, bez detaljne elaboracije, o tome šta islam kao primordijalna religija kaže kroz konstitutivne¹ i interpretativne izvore o pitanju prava žene s posebnim akcentom na *Islamsku deklaraciju o ljudskim pravima*.

Prije nego li se pristupi elaboraciji najvažnijih pitanja vezanih za ovaj fenomen nužno je objasniti i pojasniti, u etimološkom smislu, ono što se podrazumijeva pod sintagmom „ljudska prava“. U arapskom jeziku pojam *al-ḥaqq* predstavlja u određenoj mjeri ekvivalent onome što se kroz savremenu literaturu na Zapadu razumijeva kao *pravo*. No, vrijedi istaći kako je navedeni pojam (*al-ḥaqq*) mnogo širega značenja jer osim „prava“ podrazumijeva i „dužnosti“ koje čovjek ima prema svome Stvoritelju i drugim realitetima. Tako bi se, u svoj konciznosti, moglo istaći kako se pod navedenim pojmom podrazumijeva davanje svakom biću/stvorenju, bez razlika, ono što mu po prirodi stvari pripada.² Klasični, a jednako tako i savremeni pravници će pod terminom *al-ḥaqq* podrazumijevati interes na koga

1 O razumijevanju odnosa između muškarca i žene kroz kur'anski sadržaj vidi više u: Fazlur Rahman, *Major Themes of the Qur'an*, The University of Chicago Press, Chicago, 2009., str. 48-56.

2 Seyyed Hossein Nasr, *The Heart of Islam: Enduring Values for Humanity*, Harper San Francisco, 2002., str. 273-307.

se polaže pravo, a na temelju onoga što je Zakonodavac propisao. U tom smislu, pod ljudskim pravima (*ḥuqūq al-insān*) podrazumijeva se zaštita interesa pojedinca bilo da je riječ o očuvanju njegova zdravlja, imetka, prava na obrazovanje ili bilo koje vrste skrbi o čovjeku kao ljudskome biću.³

Nadalje, kada razumijevamo i proučavamo tekst Kur'ana, saznajemo dvije važne specifičnosti glede samoga odnosa na relaciji muškarac - žena. S jedne strane, razlike koje kur'anski tekst naznačava uveliko se odnose na *psihofizičku dimenziju*, dočim u pogledu duhovnosti i bogobojaznosti odnosno činjenja dobra stavlja znak jednakosti. Kao argument kazonome su kur'anske riječi u kojima se ističe sljedeće: „A ko dobra djela čini, bio muškarac ili žena, a vjernik bude, uči će u Džennet, takvima se ni koliko trun nepravde neće učiniti.“⁴ Na drugoj strani, kroz kur'anski sadržaj saznajemo i razumijevamo kako se čovjeka, na samom početku objavljivanja, poziva da *uči, čita, naučava*.⁵

Ova kur'anska alineja, a kao što je vidno kroz veliku većinu kako klasičnih⁶ tako i modernih egzegetskih djela, jeste poziv *općega karaktera* svakome *homo religiosusu* bez obzira na svekolike razlike. Tačnije, žena muslimanka posjeduje jednaka prava kao i svaki drugi pripadnik muslimanske zajednice, a koja su joj data od strane Uzvišenoga Gospodara kao vrsta posebnoga dara na putu oplemenjivanja i davanja doprinosa u razvoju, kako svoje vlastitosti tako i društva u kome živi. Zapravo, povijest nam daje na uvid kako je muslimanska civilizacija bila na vrhuncu svoga razvoja, u svakom smislu te riječi, kada su žene muslimanke ostvarivale svoja prava u kontekstu društvenih događanja dajući tako svoj neizmjerni doprinos.⁷ Naravno, takvo što su jedino mogle ostvariti

3 Vidi više u: Sulejman Topoljak, *Islamski odgovor*, El-Kelimeh, Novi Pazar, 2012., 182-185.

4 An-Nisā', 124; Al-Mu'min, 40; An-Naḥl, 97.

5 Al-'Alaq

6 Vidi više u: Aṭ-Ṭabari, Muḥammad b. Ğarīr, *Ğami' al-Bayān fi Ta'wīl al-Qur'ān*, Kairo, 1987.; Šaltut, Mahmud, *Tafsīr al-Qur'ān al-Karīm*, Kairo, 1981.

7 Ahmed Akbar, *Živi islam*, Preporod, Sarajevo, 1996., str. 147-152.

posredstvom stjecanja raznih vrsta znanja⁸ kroz obrazovne institucije⁹ njihova vremena.

Također, hadiska građa i povijesni izvori potvrđuju kako su žene u vremenu Poslanika, s.a.v.s., bile uključene u društvena događanja. One nisu bile stidljiva, povučena i nadsve beskorisna stvorenja orijentalističkog stereotipa,¹⁰ već su bile vidljive kroz doprinos na raznim poljima. Nije bila rijetkost da su bile na važnim položajima u društvenim i političkim strukturama ili da su dale nesaglediv doprinos na kulturni razvoj muslimanske zajednice. Na tragu kazanoga, treba spomenuti kako historičar Ibn Sa'd bilježi kako je više od 700 žena muslimanki prenosilo Poslanikove, s.a.v.s., hadise. U prilog je i činjenica da se obrazovanje među muslimankama populariziralo do mjere da je među njima bilo izvrsnih spisateljica, doktorica, pjesnikinja, pravnica, sudija, izvrsnih poznavalaca hadisa, povijesti¹¹ i sl. Takvo što je moguće pratiti sve do perioda stagnacije i dekadence muslimanske civilizacije.

Još jedan važan dokument koji nam omogućava bolji uvid u ovu problematiku jeste *Islamska deklaracija o ljudskim pravima* posredstvom koje se insistira na jednakosti i važnosti svakoga pojedinca. Tako će se autor 'Abd al-Hasan Beni Sadr u razumijevanju ovoga pitanja, a kroz prizmu *Islamske deklaracije o ljudskim pravima*, pozivati na član 4 u kome se jasno ističe: „Jednakost ljudi u pogledu rase, porijekla, narodnosti i pola je univerzalno pravo. U tim oblastima nema nikakve razlike među ljudima, i pravo je i dužnost svih njih da se bore protiv diskriminacija.“¹² Primijetno je da je cilj i smisao prethodno citiranoga člana u skladu sa onim što se zagovara kroz *Međunarodnu deklaraciju o ljudskim pravima*. Navedeni autor dalje citira dio deklaracije gdje se decidno ističe: „Ljudi su jednaki bez obzira na rasu, porijeklo, narodnost

8 O pojmu *znanja* u kontekstu muslimanske misleće tradicije vidi više u: Nedžad Grabus, *Vjera, znanje i spoznaja*, IK Tugra, Sarajevo, 2014.

9 Vidi više u: Michael Hamilton Morgan, *Izgubljena historija: Trajno naslijeđe muslimanskih naučnika, mislilaca i umjetnika*, prijevod: Edin Mezit, CNS, Sarajevo, 2017.

10 Ibid, str. 147.

11 Mehmed Handžić, "Položaj žene u islamu", *El-Hidaje*, II/2-3, str. 17-21

12 Enes Karić, *Ljudska prava u kontekstu islamske zapadne debate*, Sarajevo, 1996.

i pol¹³, a zatim svoj navod argumentira kur'anskom alinejom u kojoj se kaže: „O ljudi, Mi vas od jednog čovjeka i jedne žene stvaramo i na narode i plemena vas dijelimo da biste se upoznali. Najugledniji kod Allaha je onaj najpobožniji...“¹⁴ Nakon što se akcentirala jednakost među ljudima, važno je primijetiti kako u *Kairskoj deklaraciji o ljudskim pravima u islamu*¹⁵, u članu 9, nalazimo da je *traženje znanja* obliatna dužnost te da je to pravo koje pripada svakom pojedincu bez obzira na svekolike razlike, a najmanje rodne.

Na kraju ovoga poglavlja dolazi se do zaključka kako će konstitutivni izvori islama i muslimanska misleća tradicija kroz povijesni hod posve autentično zagovarati i insistirati na važnosti obrazovanja, uz uvažavanje specifičnosti datoga vremena.

U nastavku rada bit će načinjena potrebna rekonstrukcija sociokulturnih prilika u periodu austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine.

2. Sociokulturne prilike u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske okupacije

Da bi se istraživao, kritički propitivao i znanstveno evaluirao određeni društveni ili religijski fenomen najprije treba imati na umu osnovne specifičnosti socijalnog, kulturnog i političkog života. Zapravo, susret sa novim, drugačijim i nepoznatim neminovno dovodi do pojave stereotipije svake vrste, a koja često zna biti presudna, odnosno odlučujuća za onoga ko je subjekt iste.

Austrougarskom okupacijom u Bosni i Hercegovini su se desile kolosalne promjene dotadašnjih društvenih odnosa koje su se manifestovale u preobražavanju i usklađivanju patrijahalnog načina života i orijentalne civilizacije prema zahtjevima i standardima vrijednosnog sustava jedne zapadnoevropske zemlje, a čijoj su snazi prodiranja podlijegale sve grane kako društvenoga tako i privrednog života. Promjene su se posebno odrazile na razvitak bosanskohercegovačkog osnovnog školstva.¹⁶ U nadi da se po svaku cijenu izbjegne *asimilacija* u novi

13 Ibid, str. 170.

14 Al-Huğurāt, 13.

15 Vidi više na: www.oic-oci.org/english/article/human.htm

16 Ćurić, Hajrudin, *Muslimansko školstvo u BiH do 1918.*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1983., str. 189.

sistem, bez promišljanja o *integraciji* kao svojevrsnoj alternativni, rađa se radikalno odbijanje svega što dolazi sa strane, pa u ovom slučaju i onog što je općekorisno - *nauke*. Iz navedenih stavki da se zaključiti, a što potvrđuju i historijski izvori i kritički osvrti u formi radova,¹⁷ da je razumijevanje datih okolnosti od strane određenih muslimanskih intelektualnih krugova bilo daleko od toga da se racionalno i objektivno protumači novonastala situacija.

Vrijedno je spomenuti kako će o stanju u kome se našlo tadašnje bosanskomuslimansko stanovništvo, u odnosu na pitanje školstva/obrazovanja, hafiz Traljić u svom članku *Nepismenost i neprosvijećenost* ukazati na nebrigu, ne samo vlasti, već i muslimanske inteligencije po pitanju obrazovanja općenito, a posebno *muslimanske ženske populacije*. U tom smislu, on navodi sljedeće frapantne podatke: „Godine 1912., broj ukupnog stanovništva u Bosni i Hercegovini iznosio je okruglo milion i devet stotina tisuća, a iste godine broj muslimana bio je okruglo šest stotina trideset tisuća (dakle: skoro jedna trećina cjelokupnog stanovništva). Prema spomenutim mjerilima trebalo je pohađati pučke škole (bilo ih je svega 519, bez mekteba), 81.900 muslimanske djece. Od tog broja pohađalo ih je godine 1913, samo 7.381 dijete ili jedanaesti dio potrebnog broja. U ovoj brojci nalazi se samo muslimanska muška djeca, jer ženska (djeca)¹⁸ u to vrijeme nisu uopće pohađala školu.“¹⁹

Rezultat kazanog, pored stanja opće apatije i nemogućnosti predviđanja šta je najbolje da se učini u datom trenutku, jeste paradoksalan zahtjev od strane muslimanske političke elite u Saboru u pogledu posezanja za odredbom *Zakona o obaveznom školovanju*, koji je izglasan u Saboru 5. februara 1911., a koja je podrazumijevala isključenje muslimanske ženske djece iz obaveznog pohađanja osnovnog obrazovanja. Član 12 Zakona o obaveznoj nastavi, diskriminirajući muslimansku žensku djecu, propisuje: „Ako u školi

17 Knjiga koja je naslovljena kao *Bosanska politička misao austrougarskog perioda* od prof. dr. Zgodića jeste odličan sukus političkih previranja i kulturnih određenja tadašnjih muslimanskih intelektualaca.

18 *Šta je teži zločin, ili ubiti živo žensko dijete kako to činiše oni koji bijaše u mraku vremena ili onaj ko zabranjuje nedužnoj i čednoj danas djevojci, a sutra majci pravo na stjecanje znanja, ne radi imanja već da bi se poznalo i znalo, u isto vrijeme imalo, a ako bude sreće i bilo...*

19 Ibrahim Trebinjac, *Nekoliko opasnih društvenih bolesti kod nas*, Glavni odbor el-Hidaje u Sarajevu, Sarajevo, 1944., str. 22-23.

preostane još mjesta, pošto su se upisala sva djeca, koju su prijavili roditelji ili njihovi staratelji, preći će se prema broju nepopunjenih mjesta na prisilno upisivanje djece u školu – osim muslimanske ženske djece.“²⁰

Ovakvim reakcionarnim gestom, za koji krivicu snose i Zemaljska vlada i konzervativni Muslimanski klub, nanesena je najveća šteta bosanskohercegovačkim muslimanima.²¹ Ako se uzme u obzir da su inteligencija i politička elita najodgovornije za stanje jednog naroda, onda se shodno pisanim tragovima o ovom periodu može kazati da je za stanje stagnacije i vidne diskriminacije muslimana na svakom polju prije svega odgovorna okupaciona vlast te jednako toliko i muslimanska intelektualna elita uopće.

Na kraju ovoga dijela rada bit će ukazano na određene činjenice koje su karakterisale društveni i politički život u naznačenome periodu, a što je, direktno ili indirektno, imalo reperkusije na školstvo/obrazovanje, a posebno u pogledu diskriminacije na pravo školovanja/obrazovanja muslimanske ženske djece:

- a) Najprije, raskid sa Osmanskim carstvom, tj. društvenim i političkim sistemom u kome je religija imala značajno mjesto.
- b) Dolazak Austro-Ugarske, a s njom i novog političkog uređenja, zahtjevao je ozbiljna preslagivanja u svim sferama društva.
- c) *Religija* gubi na svome značaju te ostaje na marginama društvenih zbivanja
- d) Neadekvatna reakcija bosanskomuslimanskoga čovjeka, odnosno inteligencije na novonastalu situaciju.
- e) Povlačenje i bjeg od stvarnosti produkovao je strah od moguće moralne krize koja bi nastupila ako se školovanje po novom sistemu dopusti muslimanskoj *ženskoj populaciji*.
- f) Neposjedovanje potrebnih znanja o samoj Zapadnoj kulturi i njenome vrijednome sustavu.

20 Behija Durmišević, "Tematizacija pitanja žene u bošnjačkom razumijevanju islama u XX stoljeću", *Novi Muallim*, br. 42, Sarajevo, 2010., str. 71.

21 Hajrudin Ćurić, *Muslimansko školstvo u BiH do 1918*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983., str. 192.

Ovo su samo neke odrednice koje ukazuju na kompleksnost situacije u kojoj su se našli stanovnici Bosne i Hercegovine, a posebno muslimani. Nakon ovih značajki na sljedećim stranicama rada predstaviti ćemo stajališta, odnosno percepciju datoga problema od strane bosanskomuslimanske inteligencije.

3. Šta misli bosanskomuslimanska inteligencija?

Nakon konciznog kazivanja o političkim, socijalnim prilikama, u nastavku će biti navedena i problematizirana određena stajališta/percepcija bosanskomuslimanske inteligencije po pitanju *potrebe (ne)školovanja muslimanske ženske djece* toga vremena. Prije konkretne elaboracije bit će potrebno ukazati na jednu važnu podjelu unutar muslimanskog korpusa u pogledu mnogih tema koje su se aktualizirale u tom razdoblju, a posebno na podjelu koja je bila prisutna po pitanju potrebe obrazovanja muslimanske mladeži. Iskristalizirala su se tri pravca mišljenja i promišljanja ovog problema:

- a. *Tradicionalisti* – Najčešće su to oni koji su obrazovani na tradicionalnim osnovama, te su iskazivali, i na praktičnoj i teorijskoj razini, svoje protivljenje bilo kakvim promjenama. Oni su striktno u pogledu ovog problema davali prednost očuvanju morala muslimanki nasuprot školovanja, a što je nesvjesno vodilo ka *reduciranju moralnosti* jedino i isključivo na pitanje *seksualnosti*. Oni su, najčešće, bili okupljeni oko lista *Hikmet*.²²
- b. *Vjerski modernisti* – Oni su problematizirali i polemizirali o mnogim pitanjima, od pokrivanja muslimanke do prava bosanskomuslimanske žene da se obrazuje. Zapravo, oni su bili zagovornici *umjerenog stava* koji je podrazumijevao čuvanje moralnosti uz potrebu obrazovanja. Najtipičniji predstavnik je reisul-ulema Džemaludin Čaušević.
- c. *Svjetovni modernisti* – Pripadnici ove struje (rijetki su bili vjerski obrazovani) bili su protivnici mišljenja koja su ograničavala prava školovanja ženske djece. Također, oni su vodili žestoku kampanju u pogledu potrebe otkrivanja muslimanke. Posebno se sa svojim stavovima istakao Dževad-beg Sulejmanpašić.

22 Vidi više u: Vahid Fazlović, *Islamska apologetika Abdurahmana Adila Čokića*, El-Kalem, 2015.

U daljemu tekstu bit će iznijeta stajališta sve tri grupacije bosanskomuslimanskih intelektualaca sa konkretnim argumentima za i protiv obrazovanja žene muslimanke. Među prvima svoj stav će artikulirati Ahmed Lutfi Čokić kao protivnik školovanja muslimanske ženske djece, ističući „kako po islamskoj nauci, ali po prirodnim naukama i znanostima, učinio je Sveznajući Tvorac svijeta cijeli ženski pol slabijim u svakom pravcu od muškarca. Tako je i sa ženom. Ona je duševno i tjelesno slabija kao takva od čovjeka.“²³ Ovo je više lična percepcija pomenutoga pitanja, a koja degradira ženu u općem smislu te riječi. Svakako je to stav koji protežira ideju davanja prednosti *reduciranoj moralnosti* u odnosu na obavezu stjecanja korisna znanja/obrazovanja.

S druge strane, Ahmet Dumišević kao da odgovara na ovaj gore pomenuti stav iskazujući žestoku kritiku uleme i intelektualaca kada kaže: „(...) mnoge nazovi 'hodže' to svojim vazovima, ženam sprječavaju, kazujući..., da je to zabranjeno, da će, kada nauče čitati u džehennem i time ih bacaju u nazadak.“²⁴ Također, u nastavku govora o ovoj temi on ističe: „(...) nisu krive žene, nego mi, kriva je naša muslimanska inteligencija..., te naš muslimanski stariji i bogatiji svijet.“²⁵

Ono što je posebno izazvalo pažnju javnosti i intelektualnih krugova u to doba, bio je stav žene po imenu Safija-hanuma (Sofija Pletikosić), koja je branila stanovište tradicionalista po pitanju školovanja muslimanki. Ona u jednom od pisama ukazuje na sljedeće: „ (...) pođu li u školu, onda će crni dani nastati i po vas i po njih i po sav narod... A taman to traže današnji školovani muslimani od njih, da idu u školu curice, da se u školi nauče đavolu služiti...“²⁶ Ovakvi i slični stavovi imali su, nedvojben, utjecaj na muslimansku populaciju posredstvom čega su muslimanska ženska djeca za razliku od ženske djece iz drugih konfesija bile, a kada je riječ o zastupljenosti i ulozi u društvu, u podređenome položaju.

23 Ahmed Lutfi Čokića, *Prikaz i ocjena rada g. dr. Mehmeda Begovića*, Tuzla br. 512-531.

24 Dumišević, Ahmet, *Ko smeta napretku i prosvjećivanju muslimana, a osobito muslimanki*, Spas, Banja luka, 1919, str. 43.

25 Ibid, str. 3.

26 Fatima Žutić, *Sofija Pletikosić, Safijja-hanum, i rasprava o emancipaciji i školovanju žene muslimanke*, Glasnik, izd. RIZ, juli-august, 2009.

Na drugoj strani, Dževad-beg će istaći: "(...) evo tužne slike koliko je naša žena zaostala za (drugim) sugrađankama! Pismenost bosansko-hercegovačke žene po vjerama u godini 1910. je bila: musliman-ki 637 (pismenih), pravoslavnih 13.167 i katolkinja 26.375 osoba. Duša naše žene ćami u neprodinom mraku prostote i neznanja."²⁷

Oni koji su zagovarali a samim tim i insistirali na stavu kako obrazovanje nije i ne treba biti prioritet žene muslimanke pozivali su se na *ideju morala*, tj. po, njihovu shvatanju, svako onaj ko pohađa školu biva na kušnji da se udalji od islamskoga sistema vrijednosti. No, takvo reducirano razumijevanje fenomena moralnosti bilo je kontraproduktivno. Naime, literatura iz ovog perioda dokazuje kako će nemogućnost, a na temelju zakona koji smo spomenuli, pohađanja škole i posredstvom toga iskazivanje vlastitih intelektualnih kvaliteta i sposobnosti na nivou društvene pozornice doprinijeti odsustvo moralnosti, i to posebno među ženskom djecom u urbanim centrima.

S tim u vezi, donosimo stav autora Begovića koji ukazuje na problem pogrešne percepcije *ideje morala i njenog povezivanja sa obrazovanjem*, a što on iskazuje na sljedeći način: „(...) naši muslimani smatraju da je ženskoj djeci nepotrebna škola, jer ona ide za moralnim slabljenjem žena, i da bi, dakle, najbolje bilo kada bi ženska djeca, po završetku mekteba, ostala u kući.“²⁸

Može se posve odgovorno ustvrditi kako je različita percepcija u pogledu predmetnoga pitanja imala, uveliko, negativne implikacije na praktični život bosanskomuslimanske žene u društvu. Takvo što je, na svojstven način, Dževad-beg Sulejmanpašić, kao svjetovni modernista, opisao govoreći o vrijednosti žene za jedno društvo kada ističe: „(...) žena je i položaj, koji ona zauzima u narodu, najbolje mjerilo za kulturni stupanj tog naroda.“²⁹

27 Dževad-beg Sulejmanpašić, *Muslimansko žensko pitanje*, Sarajevo, 1918, str. 30.

28 Mehmed Begović, *O položaju i dužnostima muslimanke prema islamskoj nauci i duhu današnjeg vremena*, Planeta, Beograd, 1931.

29 Dževad-beg Sulejmanpašić, *Muslimansko žensko pitanje*, Sarajevo, 1918, str. 17.

Zaključak

Na temelju onoga što je kroz ovaj kratki rad izloženo može se konstatovati sljedeće:

1. Samokritika je put kojim idu oni koji od budućnosti očekuju više nego li od prošlosti.
2. *Islamska deklaracija o ljudskim pravima* tretira svako ljudsko biće na jednak način, bez obzira na moguće razlike.
3. Za dublje razumijevanje ove teme je neophodno poznavanje uzroka problema, te socio-kulturnog stanja u kome se nalazilo muslimansko stanovništvo.
4. Po pitanju određenja naspram ovog fenomena govorimo o tri skupine među intelektualcima i to: tradicionalisti, vjerski modernisti i svjetovni modernisti.
5. *Reduciranje moralnosti*, samo i jedino, na pitanje *seksualnosti* predstavlja nedovoljno razumijevanje sadržaja konstitutivnih izvora islama.
6. Stav ili percepcija o nekom fenomenu nakon protoka vremena postaje *uvjerenje* koje je, izuzetno, teško mijenjati te u konačnici postaje običajno pravo/ norma.
7. Refleksija ovog fenomena je vidna i danas kod određenog procenata bosanskomuslimanskoga stanovništva, zbog sličnih ili gotovo identičnih razloga, a što ima za posljedicu diskriminaciju u pogledu obrazovanja muslimanske ženske populacije.

Ovo su samo neki od zaključaka ovoga rada koji predstavlja skromni doprinos u osvjetljavanju ove prevažne teme koja, kao što je rečeno, ima svoje reperkusije i na vrijeme u kome živi ovovremeniti *homo bosniacus*.

Literatura

1. Akbar, Ahmed, *Živi islam*, Preporod, Sarajevo, 1996.
2. Begović, Mehmed, *O položaju i dužnostima muslimanke prema islamskoj nauci i duhu današnjeg vremena*, Planeta, Beograd, 1931.
3. Čokić, Ahmed Lutfi, *Prikaz i ocjena rada g.dr. Mehmeda Begovića*, Tuzla

4. Ćurić, Hajrudin, *Muslimansko školstvo u BiH do 1918*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1983.
5. Dumišević, Ahmet, *Ko smeta napretku i prosvjećivanju muslimana, a osobito muslimanki*, Spas, Banja luka, 1919.
6. Durmišević, Behija, *Tematizacija pitanja žene u bošnjačkom razumijevanju islama u xx stoljeću*, Novi muallim, br. 42, izd. Udruženje ilmije IZ u BiH, Sarajevo, 2010.
7. Đozo, Husein, *Islam u vremenu*, Sarajevo, 1976.
8. Đozo, Husein, *Izabrana djela*, publicistički radovi, Kalem, Sarajevo, 2006.
9. Fazlović, Vahid, *Islamska apologetika Abdurahmana Adila Čokića*, El-Kalem, 2015.
10. Grabus, Nedžad, *Vjera, znanje i spoznaja*, IK Tugra, Sarajevo, 2014.
11. Imamović, Mustafa, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak BiH 1878.-1914.*, Sarajevo, 1976.
12. Jahić, Adnan, *Hikmet, riječ tradicionalne uleme u Bosni i Hercegovini*, izd. BZK Preporod, općinsko društvo Tuzla, Tuzla, 2004.
13. Kapetanović, Mehmed-beg Ljubšak, *Budućnost ili napratak Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*, Štamparija Sindlera i Loschnera, Sarajevo, 1893.
14. Karić, Enes, *Ljudska prava u kontekstu islamske zapadne debate*, Sarajevo, 1996.
15. Karić, Enes, *Prilozi za povijest islamskog mišljenja u Bosni i Hercegovini XX stoljeća*, El-Kalem, 2004.
16. Karić, Enes, *Bosanske muslimanske rasprave*, Sarajevo, 2002.
17. Karčić, Fikret, *Društveno-pravni aspekt islamskog reformizma*, izd. Islamski teološki fakultet, Sarajevo, 1990.
18. Morgan, Michael Hamilton, *Izgubljena historija: Trajno naslijeđe muslimanskih naučnika, mislilaca i umjetnika*, prijevod: Edin Mezit, CNS, Sarajevo, 2017.
19. Nasr, Seyyed Hossein, *The Heart of Islam: Enduring Values for Humanity*, HarperSanFrancisco, 2002.

20. Rahman, Fazlur, *Major Themes of the Qur'an*, The University of Chicago Press, Chicago, 2009.
21. Sulejmnapašić, Dževad-beg, *Muslimansko žensko pitanje*, Srajevo, 1918
22. Topoljak, Sulejman, *Islamski odgovor*, El-Kelimeh, Novi Pazar, 2012.
23. Trebinjac, Ibrahim, *Nekoliko opasnih društvenih bolesti kod nas*, izd. Glavni odbor EL-Hidaje, Sarajevo, 1944.
24. Zgodić, Esad, *Bosanska politička misao austrougarskog perioda*, DES, Srajevo, 2003.
25. Žutić, Fatima: *Sofija Pletikosić, Safijja-hanum, i rasprava o emancipaciji i školovanju žene muslimanke*, Glasnik, izd. RIZ, juli-august, 2009.
26. www.oic-oci.org/english/article/human.htm